

migrant women, we determined that the majority of women who left Ukraine with their children fell emotional stress continuously through the war in the country, but also because of their own war that is happening inside. To achieve this goal, we developed a series of techniques based on working with the mandala, which were included in the psychocorrective program of working with migrant women. **Conclusions:** it is empirically confirmed that in the conditions of war, the majority of migrant women need psychological help. The mandala therapy is one of the directions of effective psychocorrective work with the population's requests to process the traumatic experience of war. The proposed methods can be recommended for use in complex programs of correction in individual and group work.

Keywords: migrant women; mandala; methods of art therapy; prevention of emotional burnout among teachers; psychocorrection of emotional states.

DOI

УДК 173.5-058.836.2-055.52:347.627.2(045)

А. Козлова

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ БАТЬКАМИ ШЛЮБНО-РОЗЛУЧНОГО ПРОЦЕСУ У СІМЕЙНИХ СПОРАХ

Резюме

У статті проводиться теоретичний та емпіричний аналіз дослідження особливостей переживання та поведінки батьків при розлученнях у сімейних спорах пов'язаних із вихованням дитини.

Мета дослідження. Виявити специфіку переживання батьками розлучень, зміни їх поведінки внаслідок судового процесу з метою розуміння, яким чином це впливає на психоемоційний стан та розвиток дитини в таких умовах задля забезпечення її найкращих інтересів. **Результати.** У процесі дослідження було проаналізовано ряд важливих рішень Верховного суду України, рішень Європейського суду по правам людини (ЄСПЛ), в основі яких визначені, що саме є найкращими інтересами дитини у сімейних спорах, виявлено специфіку шлюбно-розлучного процесу у сімейних спорах, а саме: через які стадії розуміння необхідності розлучення та неможливості продовження стосунків проходять батьки, які стадії емоційних переживань проходять батьки у розлученні, наявність та рівні конфліктності розлучного процесу, що суттєво впливає на поведінку батьків і відповідно змінює фокус їх уваги з виховного процесу на судовий, стратегії поведінки батьків у судовому процесі, а також стадії переживання судового процесу у сімейних спорах.

Висновки. За результатами проведеного дослідження було виявлено наявність надмірного навантаження на психічну діяльність батьків, що пов'язано з: процесом розпаду подружніх стосунків, особливостями переживання розлучення, стадіями переживання судового процесу, в якому в батьків формуються моделі поведінки «нападу» та «захисту», специфіку реалізації власних потреб у судовому процесі та ступеню конфлікту пов'язаного із участю у вихованні дитини. В результаті це призводить до негативного впливу на дитину, в тій частині, що судовий процес стає частиною життя дитини, унеможливлення забезпечити сприятливе середовище для виховання та розвитку дитини.

Ключові слова: визначення місця проживання; найкращі інтереси дитини; переживання судового процесу; розлучення, сімейні спори.

Вступ. Правова система держави щодо спорів у вихованні та визначенні місця проживання дитини має бути направлена на надання допомоги сім'ям у вирішенні спірних питань та визначення найкращих інтересів дитини. Так би мало бути, проте є кілька але.

Фокус номер один — невидимість інтересів дитини у процесі розірвання шлюбу. Розірвання шлюбу або розлучення, де-факто напряму дотичне до визначення місця проживання дитини та до її виховання, а де юре — це питання в процесі розірвання шлюбу в судовому порядку за позовом одного з подружжя, може навіть не підніматися. Тобто, дитина в таких справах може бути невидимою, а відповідно її інтереси можуть бути не враховані.

ПСИХОЛОГІЯ

Фокус номер два — відкрите протистояння колишнього подружжя один одному, аж до моменту, коли заявлені «інтереси дитини» не мають жодного відношення до найкращих інтересів дитини згідно з усталеною практикою, а є лише одним з інструментів для отримання перемоги.

Тобто, ми можемо спостерігати, що ця система перейшла у «політику тих, хто виграв та програв» і обумовлено це тим, що фокус судового процесу учасників спрямовується на доказування «умовної вини» та «умовної невинуватості», в якості того, що по суті було психологічним процесом шлюбних проблем у відносинах. Нерідко самі судові процеси посилюють ефект тривалості конфлікту між батьками для дитини. Відбувається це, через неодноразові звернення батьків до психологів або експертів (напряму або через призначення судових експертів) за дослідженням особливостей ставлення дитини до кожного із батьків, її ставлення до сімейної ситуації тощо. Мета цих звернень — «перемога в судовій справі», а не готовність встановити і врахувати найкращі інтереси дитини в процесі зміни формату взаємодії між батьками. Таким чином, дитина має постійно розповідати різним фахівцям про особливості її сімейної ситуації, що в результаті призводить до її безпосереднього залучення до конфлікту і до надмірного втручання в приватне життя дитини.

Проблематика зазначеної теми обумовлена реалізацією найкращих інтересів дитини в межах цивільних справ у сімейних спорах, зокрема вирішення спорів між батьками щодо визначення місця проживання дітей; вирішення спорів між батьками щодо виховання дітей; позбавлення/поновлення батьківських прав; відібрання дітей без позбавлення батьківських прав.

Мета статті — проаналізувати судові рішення в яких висвітлено критерії забезпечення найкращих інтересів дитини, проаналізувати виконання батьками рішень суду задля розуміння ефективності системи правосуддя та забезпечення найкращих інтересів дитини, проаналізувати судові-експертизи та експертні провадження задля посилення судової системи з врахуванням психологічної специфіки, яка залишається поза увагою судів.

Методологія дослідження. Для дослідження й розкриття актуальності теми нами було проведено аналіз судової практики та наукових досліджень, а також проведено аналіз судово-психологічних експертиз та експертних досліджень в межах сімейних спорів, в яких було використано наступні методи:

- загально-наукові: аналогія, абстрагування, класифікація, конкретизація, синтез, контент-аналіз, порівняння, узагальнення.
- методи психологічного дослідження: аналіз наданих на дослідження матеріалів справи, спостереження, інтерв'ювання, тестування.

Результати. Нами було проведено та проаналізовано 37 судово-психологічні експертизи та 7 експертних досліджень, які були використані у судових процесах, в межах Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України. Експертизи проводились з 2021 по 2023 рік. Судові експертизи та експертні дослідження були проведені в межах наступних сімейних спорів: визначення місця проживання дитини, визначення порядку участі у вихованні дитини, позбавлення батьківських справ.

Аналіз практики судів першої та апеляційної інстанцій, проведений у межах Моніторингу судових процесів, показав, що суди у багатьох випадках надають перевагу матері дитини при вирішенні спорів щодо визначення місця проживання дитини. У більшості судових справ щодо визначення місця проживання дитини, суд вирішує справи на користь того з батьків, з ким фактично проживає дитина. Однак у трьох (з 50 проаналізованих) рішеннях суд змінив фактичне місце проживання дитини. Крім того, з мотивувальної частини судових рішень очевидно, що суд не керувався принципом рівності між батьками. У деяких судових рішеннях гендерний стереотип, що у вихованні дівчат повинна мати перевагу матір. Також, в деяких судових рішеннях мали місце застосування застарілих підходів з посиланням на Декларацію прав дитини, де вказано, що дитина може бути розлучена з матір'ю тільки у виключних підставах.

До рішення Європейського Суду з прав людини в справі «М. С. проти України» від 11 липня 2017 року (заява № 2091/13) відповідно до пункту 2 статті 45 Конвенції та пункту 2 правила 74 Регламенту Суду додана окрема думка судді Карло Ранзоні, яка зводиться до наступного: «Презумпція на користь матері в справах про опіку над дитиною не підтримується ані практикою на рівні ООН після прийняття Декларації, ані судовою практикою Європейського Суду з прав людини і не відповідає позиції Ради Європи і більшості держав-членів (М. С. проти України, 2017). У 21-му столітті методологія з такою презумпцією, яку можна відхилити лише за «виняткових обставин» більше не є раціональною в частині прав, що гарантуються Конвенцією.

Основна думка полягає в тому, що ця презумпція, за відсутністю доказів на користь зворотного, розглядає проживання дитини з батьком як таке, що не відповідає найкращим інтересам дитини» (Цаунеггер проти Німеччини, 2017).

Декларація ООН не є юридично обов'язковим документом. Вона стала основою для розробки Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права дитини 1989 року, яка, на відміну від Декларації, є юридично обов'язковим міжнародним договором. Утім, підготовчі матеріали до Конвенції чітко демонструють, що положення про «розлучення дитини з матір'ю лише за виняткових обставин» існувало на дуже початковій стадії процесу розробки. Його потім критикували, оскільки він просував стереотипний погляд матерів, який ґрунтувався на дискримінації, а відтак, його вилучили. Принцип найкращих інтересів дитини, що впливає із самої Декларації, отримав повну підтримку, втім, як першочергове та найважливіше міркування (Постанова ВС від 30.05.2018 року у справі №343/1500/15-ц).

Результати дослідження щодо гендерних аспектів справ про невиконання батьківських обов'язків та визначення місця проживання дитини, проведеного в межах Ініціативи з розвитку аналітичних центрів в Україні, яку виконує Міжнародний фонд «Відродження» у партнерстві з Ініціативою відкритого суспільства для Європи (OSIFE), не підтвердили гіпотези щодо надання судами переваги матерям під час розгляду справ про визначення місця проживання дитини. Суди визначали місце проживання дитини з матір'ю у майже 70% проаналізованих справ тому, що чоловіки не виявляли бажання, щоб діти жили з ними, та не зверталися до суду з відповідним позовом чи зустрічним позовом. Суди у 93,9% випадках задовольняли позови матерів та у 85,1% випадках позови батьків дітей («Забезпечення прав та найкращих інтересів дітей у системі правосуддя», 2021).

Але поруч із цим, існують низка проблем із забезпеченням виконання судових рішень, особливо у справах щодо визначення місця проживання дитини. Так, за даними Міністерства юстиції України за період з 2018 по 2020 роки, виконання судових рішень, зокрема щодо визначення місця проживання, відібрання дитини, встановлення побачень, усунення перешкод у побаченні з дитиною не досягає навіть 50% («Забезпечення прав та найкращих інтересів дітей у системі правосуддя», 2021). Це може свідчати про те, що якби в основі рішень суддів дійсно було б відсутність бажання батьків приймати участь у вихованні дитини, то показник виконання судових рішень був би значно вищий.

Так, практика ЄСПЛ зазначає, що при визначенні основних інтересів дитини у сімейних справах, важливо враховувати два аспекти:

- збереження зв'язків дитини із сім'єю, крім випадків, коли сім'я виявляється особливо непридатною або явно неблагополучною;
- забезпечення розвитку дитини у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагополучним (Мамчур проти України, 2015; М. С. проти України, 2017).

Якщо говорити про те, яким чином мають забезпечуватись ці два аспекти маємо зазначити, що при винесенні рішень суди оцінюють можливості самих батьків, залишаючи поза увагою сам судовий процес та його вплив на психоемоційний стан та можливості розвитку дитини в таких умовах.

Водночас, Верховний суд в Постанові від 20.07.2022 року справа № 761/25101/20 спираючись на п. 1 ст. 3 Конвенції про права дитини, зазначає, що у дитини є право щоб у першу чергу оцінювались і бралися до уваги будь-які рішення щодо неї. При оцінюванні та визначенні найкращих інтересів дитини мають враховуватись: конкретні обставини справи, де слід визначити, в чому полягають відповідні елементи оцінювання найкращих інтересів, наповнити їх конкретним змістом і визначити значимість кожного з них у співвідношенні з іншими; з цією метою необхідно слідувати правилам, що забезпечують юридичні гарантії та належну реалізацію цього права. При оцінюванні та визначенні найкращих інтересів дитини підлягають врахуванню наступні базові елементи: погляди дитини; індивідуальність дитини; збереження сімейного оточення і підтримання стосунків; піклування, захист і безпека дитини; вразливе положення; право дитини на здоров'я; право дитини на освіту (Постанова Верховного Суду від 04 серпня 2021 року у справі № 654/4307/19). Власне зазначене рішення вже дозволяє нам виокремити ті позиції, які можуть знаходитись поза увагою суду, однак при цьому ми не бачимо жодної позиції, яка б враховувала вплив на дитину самого судового процесу та власне ті дії, які змушують батьків отримувати доказову базу, навіть інколи, в супереч найкращих інтересів дитини. Власне яким чином судовий процес впливає на дитину ми розглянемо з психологічної точки зору, на що взагалі не звертають увагу.

ПСИХОЛОГІЯ

У судовій практиці ми можемо віднайти розуміння судами складності самого процесу та важливості втручання державної системи. Таким прикладом є постанова Верховного Суду від 14 лютого 2022 року у справі № 761/25544/19: «Ситуація, в якій батьки не в змозі віднайти такі способи за взаємним погодженням, потребує втручання органів державної влади, зокрема суду, з метою забезпечення належних стосунків між дитиною й батьками, які є фундаментальними для благополуччя дитини. Діти потребують уваги, підтримки і любові обох батьків. Діти є найбільш вразливою стороною в ході будь-яких сімейних конфліктів». Однак, знову ж таки, ця постанова лиш зазначає про необхідність включення системи коли батьки не можуть дійти згоди, але ж не враховує, що призвело до неспроможності батьків знайти спільне рішення. (Постанова ВС від 14.02.2022 року у справі № 761/25544/19). Тож, далі ми здійснимо спробу проаналізувати та виявити фактори, які впливають на неможливість батьками дійти спільної згоди.

Сім'я по суті, має задовольняти базові потреби кожного члена родини: вітальні потреби, потреба у безпеці, соціальні потреби, потреба у повазі та самовираженні. З психологічної точки зору, проблемами які сприяють розлученню батьків є з одного боку їх психологічна незрілість, яка впливає на нездатність будувати і підтримувати здорові стосунки, а з іншого боку — незадоволеність потреб, які б сім'я мала б задовольнити — ці два аспекти є взаємопов'язані і нероздільними між собою.

Розлучення є результатом кризового розвитку стосунків пари, являє собою ненормативну кризу сім'ї, що призводить до реорганізації її системи. Основним психологічним завданням подружжя, на думку Карабанової О. А., є емоційна сепарація та трансформація прив'язаності (між подружжям), які існували у період подружжя. Таким чином, ми можемо прийти до висновку, що незалежно від того, хто був ініціатором розлучення — процес переживання є в обох із подружжя. Другий важливий момент, на який звертає увагу Карабанова О. А. — це те, що пара має опрацювати емоційне напруження, ворожість, гнів та образи, які передували розлученню та перевести їх у доброзичливі стосунки між ними (Карабанова, 2004). Із практики аналізу проведених судово-психологічних експертиз та експертних досліджень можемо констатувати, що як мінімум в одного із батьків накопичене є не опрацьоване. Отже, це призводить до загострення конфлікту у подальшому.

Джон Аллан Лі визначив п'ять фаз емоційного розпаду подружніх стосунків, які ми можемо спостерігати на практиці, а саме: усвідомлення незадоволеності у стосунках; висловлення незадоволеності; переговори; прийняття рішення; трансформація стосунків. Дослідник зазначає, що подружня пара може не одночасно проходити всі фази, тобто порядок фаз та їх тривалість може бути різною та не почерговою. Лі також говорить про те, що процес розпаду може направлятися не на припинення стосунків, а на їх трансформацію, власне що ми і можемо спостерігати на прикладі судового процесу сімейного спору (Lee, 2016).

При аналізі шлюбно-розлучних ситуацій Р. Кочюнас, скориставшись моделлю Кюблер-Росс, запропонувала такі стадії перебігу переживання розлучення пари: стадія заперечення, стадія озлобленості, стадія переговорів, стадія депресії, стадія адаптації (Федоренко, 2015). Переважна більшість батьків не відмічає наявності у себе переживань розлучення, ймовірно це пов'язано через відсутність відслідкування власних процесів та/або включення захисних механізмів особистості, що безпосередньо впливає на блокування проживання цих етапів і відповідно — процеси сепарації та коректної трансформації прив'язаності відбутися не можуть і переходять у так звані співзалежні стосунки.

Об'єднуючи ці дві теорії, ми можемо прийти до висновку, що батьки у процесі розлучення проходять з одного боку стадії, які пов'язані із розумінням необхідності розлучення: усвідомлення незадоволеності у стосунках; висловлення незадоволеності; переговори; прийняття рішення; трансформація стосунків, а з іншого боку — емоційні переживання щодо процесу розлучення: стадія заперечення, стадія озлобленості, стадія переговорів, стадія депресії, стадія адаптації. У процесі спілкування з батьками в межах судових експертиз ми спостерігали, що ці стадії мали асинхронний перебіг у різних часових проміжках розлучень. Таким чином ми можемо прийти до висновку, що коли подружня пара розлучається, за умов відсутності відвідування сімейного психолога, вони одночасно проходять через два етапи — емоційне переживання розлучення та переживання розпаду стосунків.

За результатами проведених судово-психологічних експертиз та експертних проваджень у межах сімейних спорів ми маємо наступну статистичну специфіку:

- Ініціаторами проведення таких досліджень були: один із батьків, адвокати, які діяли в інтересах одного із батьків, суд;
- розподіл ініціаторів проведення відповідних досліджень наступний: суд — 9, батько — 19, матір — 20;
- із загальної кількості проведених експертиз та експертних досліджень (44) маємо 22 дівчат та 29 хлопчиків;
- за віковими особливостями дітей маємо наступний розподіл: діти 2-х, 3-х, 11-ти, 13-ти років — по 1-й дитині, діти 9-ти та 12-ти років — по 3-и дитини, діти віком 4-х та 10-ти років — по 5-ть дітей, діти віком 7-ми та 8-ми років — по 6-ть дітей, діти 6-ти років — 8-м, діти 5-ти років — 11-ть.

Отже, найчастіше ініціаторами проведення судово-психологічних експертиз та експертних проваджень є саме батьки, при чому звернень зі сторони батька та матері є майже однаковими, що свідчить про те, що нині вони рівнозначно бажають відстоювати власні права щодо порядку участі у вихованні дитини та визначенні її місця проживання. За статевими особливостями бачимо більш-менш схожий розподіл, кількість хлопчиків у таких спорах є трохи вищою, аніж дівчат, що на нашу думку може бути більш пов'язано із соціально-демографічними факторами.

Та власне найбільш суттєвим статистичним значенням ми виявляємо саме віковий розподіл дітей, який охоплює: діти дошкільного віку — 26 дітей, молодший шкільний вік — 15 дітей, підлітки (від 10 до 13 років) — 10. Тут важливо відмітити декілька аспектів. По-перше, з 14-ти років дитина набуває право самостійно обирати з ким вона бажає проживати, тому такі судові спори не ведуться після досягнення дитиною 14-ти років. По-друге, чим менший вік дитини тим сильніший на неї вплив конфліктного сімейного спору, і ми бачимо, що діти дошкільного віку найчастіше опиняються в таких спорах.

Аналізуючи висновки судових рішень, приклад яких ми наводили вище та судово-психологічних експертиз/експертних досліджень ми виявили, що ключовими факторами, які впливають на дитину чиї батьки розлучаються є: наявність конфлікту між батьками та його ступінь; якість виховного процесу батьків, зокрема до розлучення, після розлучення та під час судового процесу; здатність батьків забезпечувати найкращі інтереси дитини. Ми вбачаємо, що найбільш актуальним є саме наявність конфлікту між батьками та його ступеню, адже цьому питанню приділено дуже мало уваги, а також здатність забезпечувати найкращі інтереси дитини та якість виховного процесу до розлучення і після є похідними.

Отже, проаналізувавши різні наукові думки (Garrity & Baris, 1994), з результатами власного дослідження судових експертиз та експертних досліджень у сімейних спорах ми вбачаємо три ступені конфліктності розлучення — низький, помірний та високий рівень.

До критерії **низького** рівня конфліктності розлучення відноситься: обидва батьки прагнуть того, щоб судових засідань було мінімальна кількість; відсутні спроб одного з батьків обмежити спілкування дитини з іншим, у тому числі спроби забрати дитину без згоди іншого з батьків; судовий розгляд є для подружжя неприємним, але необхідною формальністю; наявність підтримки з боку найближчого оточення, залучення фахівців для вирішення спірних питань щодо дитини; обидва батьки здатні відокремлювати потреби дитини від своїх; обидва батьки розуміють важливість спілкування дитини з кожним із них; обидва батьки демонструють толерантність та здатні співпрацювати з питань, що стосуються дітей; батьки здатні контролювати емоції та висловлюють їх із мінімальними проявами агресії та поза присутністю дітей.

Помірний рівень конфліктного розлучення характеризується: один із батьків може вважати не компетентним іншого; можуть відбуватись сварки у присутності дитини; можуть мати місце залучення дитини у конфлікт батьків; стосунки між батьками натягнуті, домовленості не мають гнучкості; відсутність дій батьків щодо формування позитивного ставлення дитини до того із батьків, хто проживає окремо (нейтралітет); розуміння важливості спілкування дитини з кожним із батьків зводиться до формалізму (тому що так треба); спроби обмеження спілкування дитини з тим із батьків хто проживає окремо; звернення до спеціалістів щодо фіксації ставлення дитини про сімейну ситуацію; наявність виражено негативного ставлення одного із батьків до іншого.

Високий рівень конфліктного розлучення характеризується: тривалість судового процесу (від 2-х років); наявність ознак домашнього насильства; наявність супротиву з боку одного із батьків щодо примирення або укладання мирової угоди; відсутність розуміння одним із батьків найкращих інтересів дитини; викрадення дитини; надмірна емоційність одного із батьків; дії/висловлювання спрямовані на формування у дитини негативного ставлення до одного із батьків; наявність відчуження дитини від одного із батьків, що є психологічним насильством по

ПСИХОЛОГІЯ

відношенню до дитини; дії одного спрямовані на нападки іншого, а інший стає у позиції захисту; наявність спроб маніпуляції та корупції (але її складно виявити) суб'єктами, які дотичні до визначення найкращих інтересів дитини (правоохоронні органи, служба у справах дітей, психологи, судові експерти); виклики поліції; наявність образи в одного із батьків; високий рівень недовіри один до одного; сумніви щодо можливості одного із батьків забезпечувати потреби дитини; відмова дитини зустрічатись з одним із батьків (що не має обумовленого пояснення дитиною); наявність невиконання судових рішень; наявність виконавчих проваджень; нездатність відмежувати потреби дитини від своїх або ж підміна потреба (коли власні потреби видаються за потреби дитини); наявність надмірної кількості звернень до фахівців задля отримання висновків та фіксації щодо бажання дитини.

Зазначена інформація є надзвичайно важливою для фахівців, які здійснюють оцінювання найкращих інтересів дитини, зокрема психологів, судових експертів-психологів, представників служби у справах дітей та власне суддів. Розуміючи ступінь конфлікту між батьками, вони можуть надавати відповідні рекомендації та приймати рішення, які дозволять знижувати рівень конфлікту між батьками та мінімізуватимуть негативний вплив на дитину.

У випадку конфліктних розлучень, стосунки між батьками трансформуються — судовий процес стає новою формою взаємостосунків між ними. Це також можна прирівняти до співзалежних стосунків, в яких батьки проходять ролі жертви, агресора та рятувальника. Але важливо відмітити, що звернення батьків до суду не визначає наявність конфлікту між ними.

Отже, виходячи із аналізу критеріїв рівнів конфлікту у процесі розлучень ми можемо дійти висновку, що чим вищий рівень конфлікту, тим інтенсивніший негативний вплив на дитину, її психоемоційний стан, розвиток та виховання, особливо чим менший вік дитини. Власне при високо конфліктному розлученні дитина стає «джерелом доказів» та «предметом маніпуляцій» і в такому випадку реалізувати найкращі її інтереси стає неможливо — це є безпосереднім впливом на дитину судового процесу, який залишається поза увагою.

Більш детально, щоб зрозуміти як саме здійснюється негативний вплив на дитину судовим процесом високо конфліктного розлучення, розглянемо на прикладі тактики поведінки батьків. По суті, судовий процес у сімейних спорах щодо визначення місця проживання дитини та порядку участі у її вихованні стосується на пряму самої дитини, у центрі якого мають бути найкращі інтереси дитини, у тому числі сам судовий процес. Але в реальності ми спостерігаємо дещо іншу ситуацію.

Забезпечення найкращих інтересів дитини — це задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності з урахуванням думки дитини (Петрович, 2014).

За результатами судово-психологічних експертиз та експертних досліджень, ми виявили наступну «приховану» мотивацію батьків щодо судового процесу у випадках високо конфліктних розлучень, а саме: отримання влади і контролю, помста за образу, отримання матеріальної вигоди (зазвичай це може бути збільшення розміру частки майна в процесі поділу майна подружжя, або отримання кращих умов проживання після розірвання шлюбу та сума аліментів на дитину). Наявність однієї з цих мотивацій не виключає належної турботи про дитину, однак повноцінно не забезпечує її найкращі інтереси.

Коли вже розпочався судовий процес, який містить у собі конфлікт який батьки не вирішили самостійно, їх стосунки змінюються і формуються наступні тактики судової поведінки — нападу та захисту. Тактика нападу передбачає дії, які направлені на напад на опонента різними способами, зокрема «поливання брудом», чіпляння за будь-які несприятливі дії в сторону дитини чи опонента. Тактика захисту передбачає «відбиватися» від нападів опонента, спростовувати інформацію та надавати контр-аргументи, що також можуть містити елементи нападів. Кожна із цих тактик поведінки може реалізовувати наступні потреби, в залежності від тактики:

- Тактика «нападу»: потреба у визнанні (коли один із батьків отримує рішення суду і показує свою перевагу), потреба у повазі (рішення суду може стати акцентом для поваги власних прав), соціальна потреба (реалізується за рахунок відвідування судових засідань, спілкування з різними фахівцями, які дотичні до справи), потреба у безпеці (як варіант — відмежувати присутність колишнього партнера / партнерку від себе «силовими методами»).

- Тактика «захисту»: потреба у безпеці (перестати давати відсіч іншій стороні судового процесу, захистити дитину від несприятливого впливу тощо), потреба у визнанні (рішення суду стає засобом визнання власної правоти), потреба у повазі (рішення суду може стати акцентом для

поваги власних прав), соціальна потреба (реалізується за рахунок відвідування судових засідань, спілкування з різними фахівцями, які дотичні до справи).

Вказане знаходить своє відображення в судовій практиці: «Суд першої інстанції заслухав думку дітей щодо їх бажання проживати разом з батьком, виклав мотиви, чому не бере до уваги їхню думку як абсолютну та переконливу, оскільки, з урахуванням віку дітей та відсутності можливості самостійно об'єктивно оцінити ситуацію, яка склалася в сім'ї, вона сформована під впливом конфлікту між батьками та зневажливим їхнім ставленням одне до одного, під впливом фактичного проживання певний час з батьком без згоди на те матері. Встановивши обставини справи та оцінивши докази у справі, суди дійшли висновку про не доведення того, що мати свідомо чинить психологічний негативний тиск на дітей, а поведінка дітей є наслідком перебування їх під впливом конфліктного середовища між дорослими та самовільного, тобто без погодження з матір'ю, визначення батьком місця проживання дітей з ним... Гострі розмови матері з дітьми, виклик нею поліції, коли діти не повертаються до дому і батько відмовляється комунікувати з матір'ю, тобто повідомляти про те, що діти знаходяться в нього, узгоджувати час та період можливого перебування дітей в його сім'ї, є наслідком тривалого конфлікту між батьками, який негативно впливає на дітей, та формує у них неповагу до думки матері, до її вимог, сприяє відстороненню дітей від матері» (Постанова ВС від 13.07.2022 року справа №487/3201/19).

Як ми бачимо, у високо конфліктних розлученнях одним із фокусів батьків є реалізація своїх власних потреб, і власне це не завжди відбувається цілеспрямовано, інколи це обумовлено самим судовим процесом, який по суті змушує батьків обирати тактику поведінки.

На жаль, у судових процесах наявність звернення уваги спеціалістів щодо нанесення шкоди дитини внаслідок конфлікту між батьками не є достатньою мотивацією для його припинення. І одним із пояснень, чому конфлікт не зупиняється є психологічні особливості переживання судового процесу. За результатами проведених досліджень, ми виявили стадії переживання судового процесу, а саме:

1. Стадія підготовки — передбачає прийняття рішення про необхідність звернення до суду, пошук інформації про особливості судового процесу, вибір тактики доказування власної позиції, пошук та консультації адвоката. На цій стадії всі ресурси людини зосереджені на отриманні інформації та збір необхідних документів.

2. Стадія активного залучення у судовий процес. На цій стадії відбувається активне залучення людини на рівні думок, емоцій, поведінки, людина кожного разу відвідує судові засідання, відчуває стурбованість, напруження, тривогу, страх, намагається оцінити та зрозуміти позицію суду. На цій стадії всі внутрішні ресурси людини спрямовані на переживання, суд стає «сенсом життя».

3. Стадія гумору. По суті ця стадія є психологічним захисним механізмом, який допомагає справитися із переживаннями. Так, відвідуючи судові засідання, людина може сміятися із позицій опонента, ділитися моментами, які вважає смішними із найближчим оточенням. На цій стадії внутрішні ресурси спрямовані на те, щоб не випасти із судового процесу — гумор виконує функцію зняття напруження з метою продовження перебування в активному залученні.

4. Стадія виснаження. На цій стадії відбувається виснаження людини в цілому, може проявлятися зневіра у судову систему, людина може переставати відвідувати судові засідання і доручає це адвокату. Тут людина ще залишається у судовому процесі, але відчуває нестачу сил, шукає шляхи продовження судового процесу з мінімізацією власних ресурсів.

5. Стадія усвідомлення та розуміння. На цій стадії відбувається аналіз пройденого шляху судового процесу, в якому людина починає розуміти скільки ресурсів вона витратила (як фізичних так і внутрішніх), приходить розуміння, що за період судового процесу її фокус уваги був зосереджений на ньому. На емоційному рівні може відбуватись розчарування та сум за витрачений час на судовий процес, а не на проживання життя.

6. Стадія відновлення або життя після судового процесу. Тут у людини відбувається умовна сепарація від судового процесу, вона вчиться жити не думаючи про судові засідання, перестає так часто спілкуватись з адвокатом, може відчувати спустошеність бо раніше сенсом життя був судовий процес і зараз треба шукати новий фокус уваги. Деякі люди починають працювати у галузі дотичній до їх судового процесу (формують громадські організації, які допомагають проходити судовий процес іншим людям, стають адвокатами, переводяться на посади, які здійснюють захист прав дитини або ж просто допомагають фінансово тим, хто не може дозволити собі дорогавартісний процес).

ПСИХОЛОГІЯ

Судовий процес у сімейних спорах є достатньо дорогавартісним, емоційно виснажливий та зтяжним. В середньому сторона цивільного процесу може витратити від кількох до десяти тисяч доларів за такий судовий процес. Переважна більшість коштів витрачається на адвокатів, судові експертизи, різні психологічні дослідження та консультації. Середня тривалість судового процесу високо конфліктного розлучення від 3-х років.

Дискусія. В узагальненні результатів дослідження ми можемо визначити наступні психологічні особливості, які сприяють підвищенню рівня конфлікту розлучення батьків:

- процес переживання розлучення, який не призводить до сепарації та коректної трансформації прив'язаності;
- задоволення потреб батьків у токсичний спосіб за рахунок судового процесу;
- дитина для батьків стає «джерелом доказів» та «предметом маніпуляцій»;
- наявність мотивації отримання влади і контролю над іншим, помсти за образу або отримання матеріальної вигоди;
- наявність тактики судової поведінки «нападу» або «захисту»;
- стадії переживання судового процесу.

Як результат, ми бачимо наявність надмірного навантаження на психічну діяльність батьків у високо конфліктних розлученнях і не заперечуємо, що поруч із цим батьки намагаються відстоювати інтереси дитини, ймовірно через призму власного бачення. Тож, наступним ми маємо винести питання щодо можливостей батьків повноцінно виконувати свої обов'язки. Згідно ч. 2, 4 ст. 150 Сімейного Кодексу України, ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства» батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток, а також поважати дитину (Закон України «Про охорону дитинства», Сімейний Кодекс України).

На жаль, у ситуаціях високо конфліктних розлучень ми можемо спостерігати порушення батьками своїх прямих обов'язків, через визначені нами психологічні особливості батьків, і власне сама система виявляє неспроможність повноцінно забезпечувати належне виховання дитини у процесі судового розгляду, бо сам судовий розгляд залишається поза увагою, однак відповідальності системи у чинному законодавстві за це не існує. Тому, пропонуємо внести пропозиції щодо оцінювання ефективності системи захисту прав дитини у відповідних сімейних спорах і відповідно формування такої відповідальності.

На підкріплення нашої позиції щодо неможливості повноцінно забезпечувати батьками своїх обов'язків у межах високо конфліктних розлучень, що передбачено ст. 150 Сімейного Кодексу України та ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства», хочемо звернути увагу на те, що в Міжнародному класифікаторі хвороб 10 перегляду існує діагноз (Z62), який визначає, наявність проблем пов'язаних із вихованням дитини, зокрема до якого може бути віднесено ситуацію конфліктних та ворожих стосунків між батьками (Закон України «Про охорону дитинства», 2001; Сімейний Кодекс України, 2002; МКХ-10, 1990). Наявність постановки лікарями таких діагнозів, напевно потребує додаткового аналізу.

Слід зауважити, що нашою метою не є визначення «винуватості» батьків або системи, нашим ключовим завданням є привернення уваги до наявної проблематики та формування розуміння важливості допомоги дитині та її батькам у цьому процесі, об'єднуючи правозахисну систему та формуванню нових підходів до вирішення сімейних спорів: а) не призводячи до травмування дитини; б) реалізації найкращих інтересів дитини з урахуванням самого впливу на дитину судового процесу.

Висновки. Виходячи з результатів аналізу судової практики, статистичних досліджень та судово-психологічних експертиз та експертних досліджень ми можемо прийти до висновку, що батьки, які розлучаються мають надмірне психічне навантаження, що зменшує їх потенціал до забезпечення найкращих інтересів дитини, а також, що нині постало питання про необхідність зміни підходів до вирішення сімейних спорів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

«Мамчур проти України» заява № 10383/09. URL: <http://surl.li/dvkmk> (дата звернення: 07.05.2023).

Забезпечення прав та найкращих інтересів дітей у системі правосуддя. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2020 року / ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». Київ, 2021. 180.

Карабанова О. А. (2004). Психология семейных отношений и основы семейного

консультирования: Учебное пособие. Москва. 320.

Міжнародний класифікатор хвороб-10. 1990. URL: <http://surl.li/gwfdb> (дата звернення: 07.05.2023).

Петрович Ж. В. Найкращі інтереси дитини: сутність і шляхи забезпечення *Наукові записки НДУ Ім. м. Гоголя психолого-педагогічні науки*. 2014. № 3. 70—74.

Постанова Верховного Суду від 04.08.2021 року у справі № 654/4307/19. URL: <http://surl.li/gwfdg> (дата звернення: 07.05.2023).

Постанова Верховного Суду від 14.02.2022 року у справі № 761/25544/19. URL: <http://surl.li/gwfcq> (дата звернення: 07.05.2023).

Постанова Верховного Суду від 16.06.2022. URL: <http://surl.li/gwfdm> (дата звернення: 07.05.2023).

Постанова Верховного суду від 20.07.2022 року справа № 761/25101/20. URL: <http://surl.li/gwfdp> (дата звернення: 07.05.2023).

Постанова ВС від 13.07.2022 року справа № 487/3201/19. URL: <http://surl.li/gwfds> (дата звернення: 07.05.2023).

Постанова ВС від 30.05.2018 року у справі №343/1500/15-ц. URL: <http://surl.li/gwfdw> (дата звернення: 07.05.2023).

Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402- III/Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/gwfed> (дата звернення: 07.05.2023).

Сімейний Кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Верховна Рада України. URL: <http://surl.li/oczd> (дата звернення: 07.05.2023).

Справа «М. С. проти України» від 11 липня 2017 року, заява № 2091/13. URL: <http://surl.li/gwfek> (дата звернення: 07.05.2023).

Федоренко Р. П. (2015). Психологія сім'ї: навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк. 364.

Цаунеггер проти Німеччини [Zaunegger v. Germany], скарга № 22028/04. Постанова від 03.12.2009. URL: <http://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення: 07.05.2023).

Garrity C. B. & Baris M. A. (1994) Caught in the middle: protecting the children of high conflict divorce. San-Francisco: Jossey-Bass.

Lee J. A. (2016). The Colors of Love: An Exploration of the Ways of Loving. Toronto: New Press. 294.

REFERENCES

«Mamchur proty Ukrainy» zaiava № 10383/09. ["Mamchur v. Ukraine" application No. 10383/09]. URL: <http://surl.li/dvkmmt> (data zvernennia: 07.05.2023).

Zabezpechennia prav ta naikrashchykh interesiv ditei u systemi pravosuddia. Shchorichna derzhavna dopovid pro stanovyshe ditei v Ukraini za pidsumkamy 2020 roku [Ensuring the rights and best interests of children in the justice system. Annual state report on the situation of children in Ukraine according to the results of 2020] / DU «Derzhavnyi instytut simeinoi ta molodizhnoi polityky». Kyiv, 2021. 180.

Karabanova O. A. (2004). Psykholohyia semeinih otnoshenyi y osnovy semeynoho konsultyrovaniia [Psychology of family relations and the basics of family counseling: a textbook]: Uchebnoe posobie. Moskva. 320.

Mizhnarodnyi klasyfikator khvorob-10 [International classifier of diseases-10]. URL: <http://surl.li/gwfdb> (data zvernennia: 07.05.2023).

Petrochko Zh. V. (2014). Naikrashchi interesy dytyny: sutnist i shliakhy zabezpechennia [The best interests of the child: the essence and ways of ensuring.]. *Naukovi zapysky NDU Im. m. Hoholia psykholoho-pedahohichni nauky*. № 3. 70—74.

Postanova Verkhovnoho Sudu vid 04.08.2021 roku u spravi № 654/4307/19 [Resolution of the Supreme Court dated August 4, 2021 in case No. 654/4307/19.]. URL: <http://surl.li/gwfdg> (data zvernennia: 07.05.2023).

Postanova Verkhovnoho Sudu vid 14.02.2022 roku u spravi № 761/25544/19 [Resolution of the Supreme Court dated February 14, 2022 in case No. 761/25544/19]. URL: <http://surl.li/gwfcq> (data zvernennia: 07.05.2023).

Postanova Verkhovnoho Sudu vid 16.06.2022 [Resolution of the Supreme Court dated June 16, 2022.]. URL: <http://surl.li/gwfdm> (data zvernennia: 07.05.2023).

ПСИХОЛОГІЯ

Postanova Verkhovnoho sudu vid 20.07.2022 roku sprava № 761/25101/20 [Resolution of the Supreme Court dated July 20, 2022, case No. 761/25101/20]. URL: <http://surl.li/gwfdp> (data zvernennia: 07.05.2023).

Postanova VS vid 13.07.2022 roku sprava № 487/3201/19 [Resolution of the Supreme Court of July 13, 2022, case No. 487/3201/19]. URL: <http://surl.li/gwfdp> (data zvernennia: 07.05.2023).

Postanova VS vid 30.05.2018 roku u spravi №343/1500/15-ts [Resolution of the Supreme Court dated May 30, 2018 in case No. 343/1500/15-ts]. URL: <http://surl.li/gwfdw> (data zvernennia: 07.05.2023).

Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrainy vid 26 kvitnia 2001 roku № 2402- III/Verkhovna Rada Ukrainy [On the protection of childhood: Law of Ukraine]. URL: <http://surl.li/gwfded> (data zvernennia: 07.05.2023).

Simeinyi Kodeks Ukrainy vid 10.01.2002 r. № 2947-III [Family Code of Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://surl.li/oczd> (data zvernennia: 07.05.2023).

Sprava «M. S. proty Ukrainy» vid 11 lypnia 2017 roku, zaiava № 2091/13 [The case of "M. S. v. Ukraine" dated July 11, 2017, application No. 2091/13]. URL: <http://surl.li/gwfek> (data zvernennia: 07.05.2023).

Fedorenko R. P. (2015). Psykholohiia simi: navch. Posib [Psychology of the family: teaching, manual]. Lutsk : Vezha-Druk. 364.

Tsaunehher proty Nimechchyny [Zaunegger v. Germany], skarha № 22028/04 [Zaunegger v. Germany, complaint No. 22028/04]. Postanova vid 03.12.2009. URL: <http://hudoc.echr.coe.int> (data zvernennia: 07.05.2023).

Garrity C. B., Baris M. A. (1994) Caught in the middle: protecting the children of highconflict divorce. San-Francisco: Jossey-Bass.

Lee, J. A. (2016). The Colors of Love: An Exploration of the Ways of Loving. Toronto: New Press. 294.

Kozlova A.

FEATURES OF PARENTS' EXPERIENCE OF THE MARRIAGE AND DIVORCE PROCESS OF FAMILY DISPUTES

Abstract

The article carries out a theoretical and empirical analysis of the study of the peculiarities of the experience and behavior of parents during divorces in family disputes related to raising a child.

The aim of the study. *To reveal the specifics of parents' experience of divorce, changes in their behavior as a result of the court process in order to understand how it affects the psycho-emotional state and development of the child in such conditions in order to ensure his best interests. **The results.** In the course of the research, a number of important decisions of the Supreme Court of Ukraine, decisions of the European Court of Human Rights (ECtHR) were analyzed, based on which the best interests of the child in family disputes were determined, and the specifics of the marriage and divorce process in family disputes were identified, namely: through what stages of understanding the need for divorce and the impossibility of continuing the relationship go through, what stages of emotional experiences parents go through in divorce, the presence and level of conflict of the divorce process, which significantly affects the behavior of parents and, accordingly, changes the focus of their attention from the educational process to the judicial process, strategies of parental behavior in the legal process, as well as the stage of experiencing the legal process in family disputes.*

Conclusions. *According to the results of the research, it was found that there is an excessive load on the mental activity of parents, which is associated with: the process of the breakup of marital relations, the specifics of experiencing a divorce, the stages of experiencing a legal process, in which parents develop models of "attack" and "defense" behavior, the specifics of implementation of one's own needs in the court process and the degree of conflict associated with participation in raising a child. As a result, this leads to a negative impact on the child, in that the court process becomes part of the child's life, making it impossible to provide a favorable environment for the upbringing and development of the child.*

Key words: *divorce; conflict; raising a child; determining the place of residence; forensic psychological examination; family disputes; civil process; the best interests of the child; experiencing the court process.*